

Lärarhandledning

RYSSHÄRJNINGARNA 1721

Illustration Louise Sterner

VÄSTERNORRLANDS MUSEUM

Innehåll

1. Introduktion	4
1.1 I relation till läroplan och kursplan	4
1.2 Kluriga ord och begrepp	5
2. Fakta Stormaktstid och Östersjöriket Sverige	6
2.1 Det västra Norrland under Stormaktstiden	6
2.2 Västernorrland var en flyktingbygd	7
3. Det stora nordiska kriget kommer till Västernorrland	9
3.1 Stormaktstiden tar slut och frihetstiden tar an	9
3.2 Många ville inte bli soldater	10
3.3 Familjelivet	11
3.4 Erik Arbin minns rysshärjningarna	11
4. Fördjupande uppgifter:	12
5. Att lära sig mer	14

1. Introduktion

Välkommen till lärresursen Rysshärjningarna 1721!

Syftet med den här lärarhandledningen är att ge en inblick i händelserna 1721 samt erbjuda förslag på övningar och frågeställningar att använda i undervisningen. Korta beskrivning med fakta runt händelser och aspekter som präglar denna tid vävs samman med ingångar till uppgifter du kan genomföra i din klass.

Uppgifter är indelade i olika symboler:

Utropstecknet innebär att det finns något du kan lyfta fram och göra eleverna uppmärksamma på.

Förstoringsglaset är symbol för de agentuppdrag som finns föreslagna.

Glödlampan innehåller förslag på ingångar till diskussioner och ”tänk om” uppgifter. Dessa syftar till att utmana elevernas självständiga lärande och funderingar.

Boken anger hur innehållet relaterar till kurs- och läroplan.

Vi har även skapat en ordlista med lite kluriga ord och begrepp som kan vara bra att gå igenom med eleverna.

1.1 I relation till läroplan och kursplan

Lärarhandledningen relaterar både till de övergripande målen i läroplanen för grundskolan (Lgr22) samt till kursplanen för ämnet historia.

Övergripande mål enligt Lgr11 och som också berörs i det här materialet är att eleven ska kunna:

- leva sig in i och förstå andra människors situation.
- använda sig av ett kritiskt tänkande och självständigt formulera ståndpunkter grundade på kunskaper och etiska överväganden.
- ha kännedom om och insikt i det svenska, nordiska och västerländska kulturarvet begreppet stormaktstiden i Norden och i Östersjöriket Sverige är en del av det centrala innehållet i ämnet historia för åk 4-6, liksom stormaktstidens konsekvenser för olika människor och grupper runt Östersjön. Migration till och från samt inom det svenska riket är ett exempel på en sådan konsekvens.

Ett annat centralt innehåll är historiska källor, och vad exempelvis brev och andra dokument kan berätta om likheter och skillnader i levnadsvillkor för barn, kvinnor och män jämfört med i dag. Enligt kursplanen för ämnet historia ska eleven kunna använda historiska begrepp samt kritiskt granska, tolka och värdera källor som grund för en analys av hur historisk kunskap skapas och används. Eleverna ska kunna undersöka utvecklingslinjer inom kulturmöten, migration, politik och levnadsvillkor och klara av att beskriva enkla samband mellan olika tidsperioder. De ska klara av att visa hur någon av utvecklingslinjerna har påverkat vår samtid, och kunna motivera sitt resonemang med enkla och till viss del underbyggda hänvisningar till det förflutna.

I Historia SKOLFS 2010:37, utges av Regeringen (Läroplan) SKOLFS 2011:19, utges av Skolverket (Kunskapskrav)

1.2 Kluriga ord och begrepp:

Allians - att flera länder eller parter enas och tillsammans kommer överens gällande ett specifikt ändamål.

Fundamentalism - att vara väldigt starkt bokstavligt troende en specifik religion, man tar avstånd från alla idéer och händelser som påverkar den ursprungliga bokstavliga läran i den religion man tror på.

Galärflotta- ett galärfartyg var en sorts fartyg som drevs med åror. Det var under en lång tid den vanligaste typen av krigsfartyg och användes ända in på början av 1800-talet i krig, handel och sjöröveri. En galärflotta var en samling sådana fartyg.

Hospitalet - det är en historisk benämning på olika typer av sjukhus.

Protestantism - den protestantiska kyrkornas tolkning av kristendomen kallas för protestantism.

Residensstad - det är den stadskommun där länsstyrelsen har sitt huvudsäte och länets landshövding har sitt residens, alltså sin bostad i den staden.

Självbiografi - är en text eller bok där författaren berättar om sitt eget liv.

Stormakt - det kallas ett land som har möjlighet och makt att påverka världshändelser. Dessa länder har stark militär, ekonomisk och politisk makt samt stor folkmängd.

Unicef - det är en organisation som arbetar för barnets rättigheter över hela världen.

2. Fakta Stormaktstid och Östersjöriket Sverige

Perioden från början av 1600-talet och drygt hundra år framåt kallas i Sverige för stormaktstiden. Sverige växte till en stormakt och erövrade många områden, framför allt kring Östersjön.

Under stormaktstiden var det krig nästan oavbrutet, framför allt med Danmark, Polen och Ryssland. Den värsta fienden av alla har faktiskt varit Danmark. Det finns inget land som Sverige har krigat med så mycket mot som Danmark. Perioden kallas ibland också för Östersjöväldet, eftersom krigen mellan Sverige, Ryssland, Polen och Danmark till stor del handlade om vem som skulle kontrollera alla områdena kring Östersjön. Men det är också viktigt att komma ihåg att Sveriges stormaktsambitioner sträckte sig längre än så. Sverige skaffade kolonier i både Amerika och Afrika. Men de kolonierna fanns inte kvar särskilt länge. Under 1600-talet blev kungen enväldig och kunde bestämma nästan allting själv. Kyrkan hade också mycket makt. Det var en tid av religiös protestantisk fundamentalism.

Stormaktstiden brukar anses vara från ungefär 1611 när Gustav II Adolf blir kung och fram till 1718 när Karl XII dör, 1719 när det kungliga enväldet avskaffas eller 1721 när det stora nordiska kriget tog slut.

Stormaktstiden innehåller också många händelser som kan uppfattas som skrämmande - blodiga krig och människor som får sina hus nedbrända. Det kan därför vara viktigt att poängtera för eleverna att det har varit fred i Sverige i över 200 år.

Diskutera: Varför blir det krig och vad krigar människor om, jämför motiv då och idag, vad finns det för skillnader och likheter och vad kan dessa bero på?

I kursplanen: Eleven ska kunna föra enkla och till viss del underbyggda resonemang om orsaker till och konsekvenser av samhällsförändringar och människors levnadsvillkor och handlingar.

2.1 Det västra Norrland under Stormaktstiden

Vårt län heter Västernorrland och bildades 1634. Då hade inte Jämtland och Härjedalen blivit svenska områden än. Ångermanland och Medelpad låg ju i det som då var västra Norrland, Östra Norrland var på finska sidan. Alltså fick länet heta Västernorrland.

Västernorrlands gränser har ändrats flera gånger. Länet har periodvis varit större än i dag. Mellan 1694 och 1762 hörde Gästrikland, Hälsingland, Härjedalen, Jämtland, Medelpad och Ångermanland till Västernorrland. Då var det Gävle som var residensstad, inte Härnösand som i dag.

Titta på en karta - var i Sverige ligger det? I öster, inte i väster. Men Sverige såg annorlunda ut under stormaktstiden. Under stormaktstiden hörde Finland till Sverige. Jämför en karta från stormaktstiden med en karta från idag. På webbsidorna finns en äldre karta över Sveriges gränser under stormaktstiden.

2.2 Västernorrland var en flyktingbygd

Liksom idag kom det många flyktingar till Västernorrland. Under stora nordiska kriget ockuperades Finland av Ryssland och då flydde många från Finland till Sverige. Många i Finland tvingades fly över Östersjön till exempel till Västernorrland. År 1717 fanns det 3500 finska flyktingar i Västernorrland vilket är ett stort antal med tanke på att det bodde mindre än 40 000 personer i Västernorrland då.

Flyktingarna från Finland kan inte kallas för invandrare, eftersom Finland var en del av Sverige. En del var dessutom svenskspråkiga eftersom det i Finland talades både svenska och finska, precis som i dag. Det måste ändå ha varit en mycket stor omställning att få lämna sitt hem. Under 1721 var det i stället västernorrلänningarna som tvingades fly från sina hem när ryssarna bränder ner husen. De kunde återvända kort därefter. Men då var deras hus borta.

Enligt UNICEF lever cirka 35 miljoner barn i världen på flykt idag. Vilka orsaker kan det finnas för att tvingas fly? Hur kan det vara för barn och vuxna som behöver fly från sina hem eller till och med från sitt hemland idag?

Rita eller skriv en berättelse om hur det kan ha varit att behöva fly från sitt hem i Västernorrland våren 1721. Vad hände, hur såg det ut och hur kände sig personen som behövde fly?

3. Det stora nordiska kriget kommer till Västernorrland

Våren 1721 kom kriget till Västernorrland. Det stora nordiska kriget hade då pågått i 21 år, sedan år 1700. Sverige stred mot en allians mellan Danmark, Polen och Ryssland. De första åren gick det bra för Sverige, men sedan vände krigslyckan. Sverige höll på att förlora, men vid fredsförhandlingarna i Nystad i Finland våren 1721 vägrade Sverige att gå med på Rysslands fredsvillkor. Därför skickades den ryska flottan mot Sverige igen. De styrde kurs mot Gävle men där fanns ett visst försvar så de fortsatte norrut mot Sundsvall och Härnösand. Även om kriget hade pågått i drygt 20 år så var det först nu som kriget kom till Västernorrland.

Kriget hade redan drabbat människorna som bodde här hårt. De hade fått betala extraskatter för att bekosta det och många män och pojkar hade dött som soldater. Våren 1721 kom kriget till deras hem. Sundsvall brändes ner den 25/5 och Härnösand den 30/5. Även stora delar av landsbygden i Medelpad och Ångermanland blev offer för lågorna. På de flesta ställen gjordes inget motstånd. Det fanns helt enkelt inga soldater kvar. Ett undantag är slaget vid Selånger, där svenska soldater och beväpnade bönder förgäves försökte stoppa de ryska soldaterna.

3.1 Stormaktstiden tar slut och frihetstiden tar an

Till slut gick Sverige med på de hårda ryska villkoren och den 30 augusti 1721 skrevs fredsavtalet under. Fredsavtalet innebar att Sverige fick lämna ifrån sig Baltikum och andra provinser i öst till Ryssland men behålla Finland. Härjningarna längs Norrlandskusten tog slut och stormaktsväldet hade fallit.

Efter bränderna i Härnösand fanns inte mycket kvar av staden. Byggnader hade försvunnit, kyrkan låg i ruiner och broarna var brända. I Härnösands stad brändes alla byggnader förutom hospitalet. Skola, kyrka, affärer och bostäder försvann i lågorna. Under tiden som staden byggdes upp flyttade stadens invånare till byar som låg nära och som klarat sig från bränderna. Bland det första man uppförde i staden var broarna, för utan dessa gick det inte att gå till Härnösand.

Hur var det med platsen som din skola finns på, brändes den ner? Vad var annars den närmaste platsen som brändes ner? Gör en kartläggning över din näromgivning. Om du bor på en plats som ryssarna inte besökte och brände ned, försök ta reda på om det brann i din by eller stad av andra orsaker. Vad var det som hände och när?

Om det hände något i dag, till exempel en eldsvåda eller en olycka, hur skulle du få reda på det? Hur gjorde människorna under stormaktstiden när det inte fanns telefon eller internet?

Perioden efter stormaktstiden brukar kallas för frihetstiden. Det var en del krig under frihetstiden också, men inte alls lika mycket som stormaktstiden.

De allra flesta fick det mycket bättre under frihetstiden. En annan viktig faktor som förändrade Sverige var läskunnigheten. I slutet av 1600-talet hade det bestämts att kyrkan skulle lära alla barn att läsa, både pojkar och flickor.

Det gjorde att Sverige, trots att det var fattigt, hade en mycket hög läskunnighet från och med 1700-talet. De flesta kunde läsa (däremot ofta inte skriva).

Människor började ifrågasätta makthavarna. Det blev mycket vanligare med böcker och tidningar.

I början av 1700-talet räknades Sverige som en stormakt, ett land med en stark armé som kunde härska över andra länder. När stora nordiska kriget gick mot sitt slut hade den svenska armén trasats sönder och Sveriges stormaktstid var över. Vad finns det för stormakter i världen i dag?

3.2 Många ville inte bli soldater

Det krävdes ett stort antal soldater till de många krigen under stormaktstiden. Man fick inte välja om man ville bli soldat. Den som vägrade kunde dömas till döden. Ändå var det många som gjorde motstånd eller försökte smita på olika sätt. Det var kanske inte så konstigt. De allra flesta som blev soldater kom aldrig tillbaka. De dog, men för det mesta inte i strid. De dog av olika sjukdomar, eller så frös de eller svalt ihjäl.

Stormaktstidens krig handlade inte alltid om att försvara Västernorrland eller Sverige. De som blev soldater skickades ibland långt bort till främmande länder för att vara med i krig som det var ganska oklart vad de handlade om. Det finns också många exempel på att människor har skadat sig själva, till exempel genom att hugga sig i benet eller skära av fingrar, eftersom den som inte var fullt frisk fick inte bli soldat. Ett annat sätt var att ljuga om sin ålder. För att kunna bli soldat måste man ha fyllt 15, helst skulle man ha fyllt 18 också. Pojkar kunde låtsas att de bara var 14, så slapp de bli utskrivna. Under stormaktstiden började man därför ha bättre koll på befolkningen. Kyrkan fick i uppgift att ha register över hur gamla alla var.

Vad hade du gjort om du hade blivit uttagen till soldat under stormaktstiden?

3.3 Familjelivet

De historiska källorna om kvinnor i Västernorrland från den här tiden är väldigt få. Men man vet att vid den här tiden ansågs det som en självklarhet att alla skulle vara gifta. Men många kvinnor blev ogifta, eftersom det var brist på män på grund av krigen. Att leva som hustru till en utskriven soldat kunde vara mycket svårt. Det gick inte alltid veta om mannen levde eller hade stupat. Det gick heller inte att gifta om sig så länge man inte var säker på att mannen var död. Det var under stormaktstiden framför allt vanligt för barn att växa upp utan sin far.

En allmän uppfattning var att kvinnor inte dög i krig. Det ansågs heller inte lämpligt att kvinnor bestämde och tog hand om gården. Kvinnor fick inte bli präster och de fick inte sitta i riksdagen. Det var män som bestämde i samhället, men det var också män som drabbades hårdast av kriget. Det var nämligen bara män som fick bli soldater. Under det stora nordiska kriget dog cirka 200 000 svenska män och pojkar som soldater.

Men under stormaktstiden fick kvinnorna ofta ta över huvudansvaret för hem, familj och ekonomi, eftersom det inte fanns några män kvar.

3.4 Erik Arbin minns rysshärjningarna

Källorna om rysshärjningarna är framför allt officiella dokument från olika myndigheter. Ett undantag är Erik Arbins självbiografi. Han var 9 år 1721. När Erik var 60 år skrev han en text om sitt eget liv. I den texten berättar han om sina minnen av rysshärjningarna 1721. Här är ett utdrag ur hans självbiografi.

”När jag var nio år gammal blev jag tvungen att fly från ett grymt ryskt härjande fiendeangrepp. Vi flydde upp i fjällen, i kyla och hungersnöd. Men folket som bodde i Finnmarken hjälpte oss. Himlen fylldes av eld och rök, så att solskenet inte syntes under lång tid. Vi hörde om kosackernas gruvligheter, deras grymma och hårda framfart. Våra våta ögon såg sorgliga syner. När vi kom hem igen var biskopsgården och kyrkan lagd i aska, precis som den snygga staden Härnösand. Eftersom vi hade haft bråttom när vi flydde blev kroppen av min mormor kvar. Hon hade dött men inte hunnit begravas. Kroppen brann upp när gården brann. Morfar samlade ihop hennes ben ur askan. De blev fuktade av hans tårar.”

Det är ett exempel på källtext om rysshärjningarna. Kan man lita på alla texter från 1700-talet? Erik Arbins text är nedskriven långt efter själva händelserna. Det är svårt att veta om han minns allting precis som det var.

Erik var i 60-årsåldern när han skrev ner sina minnen från rysshärjningarna många år tidigare. Fråga en äldre person - det kan vara en granne, släkting eller någon som arbetar i skolan - om de minns någon viktig händelse från när de var barn. Fråga också om hen hört några berättelser (myter och sägner) om rysshärjningarna längs Västernorrlandskusten.

Eleven kan använda historiskt källmaterial för att dra enkla slutsatser om människors levnadsvillkor, och för då enkla resonemang om källornas användbarhet.

4. Fördjupande uppgifter

- Vad tycker du om maten som man åt på 1700-talet? Skulle du vilja äta det? Vad är det för skillnad på maten som man åt då och den som vi äter nu? En stor skillnad var att den mesta mat som man åt då kom från närområdet. Men vissa saker var man tvungna att importera, till exempel salt.

- Västernorränningarna fick se sina hem förstörda av ryssar. Tidigare under kriget hade den svenska armén varit i Ryssland och härjat i många år, svenska soldater hade dödat många människor och bränt ner hem. Hur tror du att människor i Sverige och Ryssland kände för varandra efter detta? Vad tror du att de ryska soldaterna som var med och anföll Sverige kände? I samband med den här diskussionsfrågan kan eleverna lyssna på mediaguiderna, exempelvis nedslaget "Kyrkan i Sundsvall" eller "Stranden i Härnösand", där berättelserna lyfter olika perspektiv av erfarenheter.

Ett brev från 1721

Skriv ett brev hem från din tjänstgöring som soldat, alternativt ett brev hemifrån till en soldat. Fundera på följande:

- Vem är du? Är din "karaktär" (den som skriver) officer, vanlig fotsoldat, båtsman, läkare, kock eller någon annan i den svenska armén? Eller är du hustru till en soldat, kanske en bondmora eller en torparfru?
- Vem skriver du till? Du kan skriva exempelvis till din man, din fru, syskon eller föräldrar. - När skriver du brevet? Bestäm ett datum och skriv det i brevet.
- Vad händer på fronten eller där hemma? Inkludera historiska detaljer som gör brevet mer autentiskt.
- Skriv också något om hur du mår, matsituationen, kläderna eller kanske något om vädret. - Skriv i jag-form och var noga med stavning och språkbruk.

Illustration Louise Sterner

5. Att lära sig mer

Holmqvist, Kalle. (2020). "Det går en mördare lös." Liber.

Handlar om två pojkar som bor i Härnösand under rysshärjningarna 1721.

På www.vnmuseum.se/for-skolan finns ytterligare resurser som du kan använda i undervisningen.

På www.kulturpunkt.org/group/8276/ finns mediaguider om rysshärjningarna med interaktiva delar.

På www.vnmuseum.se/kunskap finns fördjupningsmaterial om olika ämnen.

VÄSTERNORRLANDS MUSEUM

Fri entré
www.vnmuseum.se
Härnösand
Tfn: 0611-886 00